

הארץ, "ספרים", 11.6.2003, 74

"הרוח שלנו בפולין היא נייר על גבי נייר, אותיות"

ספר, סופר ועיתון מרכז התרבות היהודית בוורשה, 1918-1942 נתן כהן. הוצאת מאגנס, 363 עמ', 100.30 שקלים

שביט זהר

"סופר א': מה אתה אומר עליו? סופר ב': על מי? סופר א': על אותו חסר כישרון, על הכלומניק, על המנוול המוסת - עדיין אינך יודע למי אני מתכוון? סופר ב': מנין אדע? סופר א': אינך יודע מי הוא? הנבל, השיכור, הבריון, רובץ הביבים, הגאוותן השפל, בועת הסבון המנופחת... סופר ב': לך תדע! הרי חוץ ממני וממך כולם הם כמובן נטולי כישרון, כלומניקים, מנוולים, מוסתים, גאוותנים, מעוררי מהומות, פסיכופתים ומה לא?" (עמ' 139) הסאטירה הזאת נכתבה לא בתל אביב ואפילו לא במדינת ישראל. סאטירה זו, פרי עטו של אלחנן צייטלין, התפרסמה ב-1935 ב"אונדזער עקספרעס" ותיארה את "הבצה" של התרבות היהודית בוורשה, בירת פולין. אל נקל בכך ראש: העובדה שבמשך כמה עשרות שנים התנהלו בוורשה חיי תרבות יהודים תוססים, שהתרכזו בעיקר סביב העשייה העיתונאית והספרותית, אינה מובנת מאליה והיא תופעה יוצאת דופן במכלול הפעילויות של מרכזי תרבות יהודיים באירופה. הפעילות הזאת לא זכתה עד היום לתיעוד, לשחזור ולתיאור מפורט ומלא. את החסר הזה בא למלא ספרו של נתן כהן, שבזכותו נחשפת ההוויה התרבותית העשירה הזאת במלוא חיוניותה.

כהן נסמך על מספר רב של מקורות ותעודות ארכיוניות (כולל שני ארכיונים בוורשה: הארכיון לתיעוד חדש וארכיון המכון ההיסטורי היהודי) והוא מתאר באמצעותם רקמת-חיים עשירה ורב-גונית, שרוב פעילותה התרכזה סביב הכתיבה ביידיש. בצדה האחד קירטעה היצירה התרבותית בעברית, שכן המאבק בין היידיש לעברית הוכרע כבר בשנות העשרים, ומצד אחר איימו עליה היצירה היהודית בפולנית והתרבות הפולנית. "הבצה" הזאת נוצרה והתקיימה בזכות קיומם של חיי תרבות כאלה, מעוגנים בחברה תוססת, מפולגת, שעברה תהליכים מהירים של מודרניזציה, ושהיו בה קבוצות עילית בצד חברה עממית רבת-חיוניות. הספר מלמד על תפקידה המרכזי של העיתונות בתהליכים אלה, ומתאר ומנתח את הלוך הרוחות ברחוב היהודי על כל שדרותיו. ורשה זכתה למעמד בכורה של מרכז תרבותי-יהודי רק בימי מלחמת העולם הראשונה, עם סיום התהליך, שהחל בסוף המאה ה-19, של העתקת מרכז הפעילות התרבותית היהודית מאודסה ומווילנה לוורשה. בסקר מ-1931 הצהירו רוב יהודי ורשה ששפת אמם היא יידיש (88.9%), או עברית (5.8%). כהן מציין, בצדק, כי יותר משההצהרה הזאת העידה על לשונם של המתפקדים היא העידה על הזדהותם הלאומית. התודעה וההזדהות הלאומית, בשילוב עם מגמות עמוקות של מודרניזציה, והמידה הרבה של האוטונומיה התרבותית של יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם שיצרה קהל קוראים גדול, הן הרקע לפריחה הרבה של העיתונות ביידיש. וכך, כבר בתחילת המאה ה-20 הגיעה תפוצתם של ארבעה העיתונים היומיים שראו אור ביידיש כמעט למאה אלף ביום (בעוד שהעיתונים בעברית הגיעו יחד לתפוצה של קצת יותר מעשרת אלפים). במחצית 1935 היו בוורשה לא פחות מ-11 יומונים ביידיש, נוסף על שני יומונים יהודים בפולנית ושבעות אחד בעברית. התפוצה הכוללת של העיתונות היהודית הגיעה לכ-180 אלף עותקים ביום. שני העיתונים היומיים ביידיש, "היינט" ו"מאמענט", שראו אור כמעט ללא הפסקה עד ספטמבר 1939, העניקו בסיס כלכלי איתן לכתיבה ביידיש. חיי התרבות היהודית בפולין היו פרי יצירתם של כמה מאות סופרים, עיתונאים, מבקרים, אנשי עט, עסקני תרבות ואמנים. פעילותם בשנים 1918-1942 התרכזה בעיקר סביב איגוד הסופרים והעיתונאים היהודים, "ליטערטאטן פאראיין", שנוסד בוורשה בעצם ימי מלחמת העולם הראשונה, ושכן ברחוב טלומצקה 13. באיגוד הזה התרחשו הסערות, המחלוקות והחיכוכים בעניינים שונים שברומו

של עולם, ובאו בו לידי ביטוי כל הטינות והיריבויות האישיות. בתחום המקצועי היו הישגיו של האיגוד מעטים; ואולם הוא היה לזירה של ויכוחים סוערים נוקבים על האופי הרצוי של התרבות היהודית באירופה, ובעיקר בפולין. המחלוקות שהתגלעו בין חבריו והמבקרים הרבים במקום (וכמעט כל גדולי הספרות העברית ביקרו בו, החל בביאליק וכלה באורי צבי גרינברג), זכו להדר בעיתונות, ובאמצעותה בציבור הרחב. למחלוקות האישיות יש ערך אנקדוטי וקוריוזי, אף שהן מלמדות לפעמים על האופי התוסס של חיי התרבות היהודית בפולין ועל הנושאים שעמדו על סדר יומו של הציבור היהודי. מן המחלוקות העקרוניות המתוארות בספר בהרחבה ניתן ללמוד על שלושת הצירים העיקריים שבהם נעו חיי התרבות היהודית בוורשה: יידיש-עברית, יידיש-פולנית, וספרות גבוהה ביידיש מול ספרות שונד ביידיש.

המתח בין ספרות השונד (הספרות הטריטוריאליזם) לספרות הגבוהה נבע משני הקטבים העיקריים שבהם התנהלה פעילות תוססת של ספרות היידיש: הספרות המודרניסטית, בעיקר השירה המודרניסטית, והספרות הפופולרית והעיתונות הסנסציונית. הסופרים, בעיקר המודרניסטים שביניהם, ראו בעין רעה את פריחתן של העיתונות והספרות הפופולרית וסברו, כפי שטען ישראל יהושע זינגר, שהסופרים הגרפומנים משחיתים את ספרות היידיש. אחרים סברו שדווקא המשוררים המודרניסטים הם שמרחיקים את הקהל מן הספרות. יצחק מאיר וייסנברג אף לא היסס לתאר את המודרניסטים כמי שנוהגים בקוראים כ"בסחורה, זונה בשוק של קומץ סוחרים עבדים, שאין איש יכול להצילה מידיהם" (עמ' 132).

בכל מקרה, היוצרים המודרניסטים הבולטים, כמו אורי צבי גרינברג, פרץ מרקיש, יצחק בשביס-זינגר וקדיה מולודובסקי עזבו את ורשה, שמולודובסקי כינתה אותה "נשף מסכות ספרותי של השונד" (138) לארץ ישראל, לארה"ב ולמקומות אחרים, לאחר שלא מצאו את מקומם בוורשה ולא מצאו קהל ליצירה המודרניסטית שלהם, משום שקהל הקוראים "נכבש" לטענתם על ידי ספרות השונד. רוב הפעילות התרבותית "הגבוהה" שהתנהלה בוורשה התקיימה בזכות תרומות (מקהילת ורשה, שהתגייסה לסייע לקרן לעזרה הדדית, או כאלה שהגיעו מאיגוד הסופרים על שם "ל פרץ בניו-יורק), ורק העיתונות ביידיש הצליחה לבנות לעצמה בסיס כלכלי מוצק. זאת בעיקר בזכות העיתונות הסנסציונית, שכמעט כל סופרי היידיש פירסמו בה, בשמם או בפסוודונים. העיתונות הסנסציונית ביידיש החלה לראות אור בוורשה בד בבד עם הופעתה של עיתונות סנסציונית בפולנית, שהצלחתה הכלכלית עוררה תחרות קשה על לבו (וכיסו) של הקורא היהודי.

התוצאה היתה שגם עיתונים מצליחים ומכובדים כמו ה"היינט" וה"מאמענט" הוציאו לאור שני צהרונים, שהרבו לפרסם ידיעות סנסציוניות, חלקן לשם הסנסציה בלבד. כך, לדוגמה, התפרסמה ב-1931 ידיעה על אדם שנשוי ל-283 נשים; ב-1933 התפרסמה ידיעה על מהפכה קומוניסטית העומדת להתחולל בבריטניה, וב-1935 התפרסמה ידיעה על התנקשות בחייו של היטלר (שהוכחה באותיות קטנות באותו גיליון). בצד פרשת השבוע התפרסמו בצהרונים האלה מדורי ספורט, רפואה פופולרית, שידוכים, לוח מודעות גדול (באונדזער עקספרעס) ורומנים בהמשכים.

רומנים בהמשכים התפרסמו בכל עיתוני היידיש, ובכלל זה גם בעיתונות המכובדת. בין אם נכתבו בידי סופרים מכובדים, כמו שלום אש וזלמן שניאור, ובין אם בידי זרזירי עט, הרומנים בהמשכים נשאו תמיד כותרות סנסציוניות כמו: "אהבה, תאוה ופשע", "אהבה למכירה", או "האשה החוטאת", והפכו לסימן ההיכר של עיתונות ביידיש (וממנה עברו באופן חלקי לעיתונות העברית בארץ ישראל). חלק מהרומנים האלה נכתבו בידי כמה כותבים, שירשו זה את זה, חלקם תורגמו ועובדו משפות אחרות, ומספר גדול והולך של סופרים מצאו בכתיבה הזאת את פרנסתם, או שלא יכלו לעמוד בפני הפיתוי הכלכלי. בשביס זינגר העיד על כך: "את הטינופת הזאת יקראו יהודים (ו)אני עצמי נאלצתי בשל מצוקתי לסייע בכך, אך הדבר ייסר אותי" (107).

המספר הגדול של הרומנים האלה (לפי אומדן אחד ראו ב-1935 לא פחות מ-350 רומנים בהמשכים) עמד ביסוד הדימוי הנמוך שקנתה לעצמה ספרות היידיש,

וביסוד הקביעה ש"כיום בפולין כמעט אין עיתון בורגני אחד שלא יהיה מהודר ברומן פורנוגרפי עסיסי (i) הכל נמדד כאן לפי מספר מעשי האונס שנעשים בבת החסידים לאורך פרק אחד של הרומן בעיתון" (107). הצעתה של קדיה מולודובסקי, שהושמעה בכינוס הכללי של חברי פאן קלוב, לנקוט צעדים משמעותיים נגד סופרים שכתבו רומנים בהזמנה תחת שמות בדויים, היתה ביטוי פאתטי אולי למאבק הנואש לשמור על מעמדה של ספרות היידיש כספרות מכובדת, וכישלוננו מעיד שהיתה זו ספרות חיה, שסיפקה לא רק ספרות שנגישה בדרך כלל לקבוצת עילית מצומצמת אלא גם חומר קריאה לציבור גדול של קוראים.

האיום הקיומי הממשי על ספרות היידיש לא בא מכיוון ספרות השונד, אלא מהתהליך הרצוף של השתלטות הפולנית, בעיקר על הדור היהודי הצעיר, שעבר תהליכי אקולטורזציה והחל לראות בפולנית שפת תרבות לכל דבר. אורי צבי גרינברג, שתיאר את הירידה בדור ההמשך של קוראי היידיש, התריס ב"סדן" בשנת תרפ"ה נגד העובדה שאפילו ילדיהם של חברי האגודה הספרותית היידישיסטים "מדברים פולנית בהחלט ולא יידיש" (131). הרצון לוותר על היידיש לטובת הפולנית מסביר אולי גם את הניסיונות השונים להוציא לאור עיתונים יהודים בפולנית, גם בידי "מאמענט" ו"היינט", שני עיתוני היידיש הגדולים, ואת הצלחתו היחסית של העיתון היהודי הציוני בפולנית, "Piata Rano" שראה אור עד פרוץ המלחמה.

את גורלו של מרכז התרבות היהודית בפולין ביכו כמעט מאז הקמתו ועד 1939. אורי צבי גרינברג קבע במכתב לרביץ משנת תרפ"ה: "הרוח שלנו בפולין היא נייר על גבי נייר, אותיות" (131). היו סיבות טובות להשקפה הפסימית הזאת. מרכז התרבות היהודית בוורשה עבר משברים רבים. חלק מהם היו תוצאה של המשבר הכלכלי הגדול של 1929 ושל המשבר הכללי בשוק הספרים. ואולם, למשבר תרבות היידיש בפולין היתה כנראה גם סיבה עמוקה יותר: התרבות היהודית בפולין איבדה בהתמדה את ציבור הקוראים שלה.

קריאה זהירה במשאלים שנערכו בקרב קוראי היידיש בשנים 1929 ו-1931 מעלה שרובם קראו לא רק ביידיש וכי רובם העדיפו ספרות יפה, בעיקר מתורגמת. האם ניתן להניח שהציבור היהודי לא נקשר לסופריו ולשפתו? האם ציבור זה נטש את היידיש משעה שהיה יכול לקרוא בשפת המקור, או לקרוא את הספרות מתורגמת בפולנית, שגם הציעה לו מבחר עשיר יותר? ביומן מהעזבון שנמצא בהריסות גטו וילנה כתב המלומד היהודי זליג קלמנוביץ: "החורבן היה ברור ובטוח גם אילו המלחמה לא היתה פורצת. הוא התנהל בדרכו ברחבות. איש לא ניסה לעכבו" (322).

האם גורלה של תרבות היידיש, כפי שהיא מתבטאת בפעילות הספרותית והעיתונאית בוורשה, נחרץ לפני חורבנה של יהדות פולין? לעולם לא נדע. ייתכן שתהליך ה"פולניזציה" של יהדות פולין, ולא רק של השכבות הגבוהות בה, היה מעמיק והולך, בעיקר בקרב הציבור ה"חילוני", וכמו יהדות גרמניה היה גם הוא נוטש את היידיש, הפעם לטובת הפולנית. מנגד, ייתכן מאוד שיידיש היתה אחרי ככלות הכל ממשיכה לפרוח ולשגשג, שכן היא ידעה לקום לתחייה אחרי תקופות של דעיכה.

ייתכן מאוד שהפעילות הספרותית והעיתונאית הענפה היתה מצליחה לשמר את קהל הקוראים ביידיש, משום ששיקפה את עולמו ומשום שהצליחה לענות לטעמים השונים ולדרישות השונות. גם אם היה צדק בדבריו של קלמנוביץ, וגורלה של היידיש נגזר טרם השואה, אין ספק שהשואה היא שהעלתה במחיד את הכרת על תרבות מפוארת, עשירה ורב-חיות, שבעצם רק זה מקרוב יצרה ספרות חדשה וקהל קוראים חדש, ולא השאירה אלא עדויות בכתב גם לחיי תרבות שהיו ואינם. ספרו של נתן כהן הוא תרומה ייחודית ושחזור ראוי לציין של פרק מרכזי בעולמו של העולם היהודי הזה שנעלם לעד.

ספרה של פרופ' זהר שביט, "עבר ללא צל: בניית תמונת העבר בסיפור הגרמני לילדים", ראה אור בספריית אופקים, הוצאת עם עובד